

VIRÁG Attila

DISKURZUSELEMZÉS A POLITIKA- ÉS VEZETÉSTUDOMÁNYBAN

A XX. század második felében lejátszódó nyelvi fordulat révén egy újfajta posztmodern irányzat jelent meg a társadalomtudományok területén. A diskurzuselemzési megközelítésmód sajátos nézőpontjával az 1990-es évekre már diszciplínateremtő igénnyel is fellépett. Az új tudományos szemlélet számos társadalomtudományi területen jelent meg. Jelen tanulmány a különböző elméleti irányzatokat és a hozzájuk kapcsolódó módszereket tekinti át, és célja a diskurzuselemzés alkalmazhatóságának bemutatása a politika- és vezetéstudományok területén.

Kulcsszavak: diskurzus, diskurzuselemzés, nyelvi fordulat, politikatudomány, vezetéstudomány

„A diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dül a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.”

(Michel, Foucault, 1970)

Közhelynek számít, hogy a mindenkori társadalomtudományi kutatások esetében a valóság megismerése nagymértékben függ attól a paradigmától, melynek révén az adott tudományos igényű vizsgálat zajlik. A paradigma ugyanis egyszerre bevett szemléletmód és elfogadott cselekvésminta (Gelei, 2011). Különböző paradigmák esetén más számít elméletnek, és eltérő az elméletalkotás célja is. Ráadásul a különböző elméletek más és más tudományos kérdések megfogalmazásához vezetnek, melyek eltérő válaszokat adhatnak a társadalmi valóság magyarázatához. Nem beszélve arról, hogy különböző elméletek különböző módszereket preferálhatnak.

Nyelvi fordulat a társadalomtudományokban

A modernkori társadalomtudományok sokáig egy alapvetően „diskurzus-idegen” nézőpontot képviseltek (Szabó, 1996: 103. old.). Eszerint a nyelvet egy semleges, idealizált és absztrakt jelrendszernek tekintették, vagyis egy olyan médiumnak, amely egyértelműen képes tükrözni a tényeket és kifejezni a jelentéseket (Shapiro,

1985–1986). Más szavakkal élve az írott és a beszélt nyelvet egy tükörnek vélték, amely a valóság eleve meglévő emberi arcát mutatja (Szabó, 2003: 43. old.).

Később azonban egyre többen javasolták, hogy a kizárólagosan absztrakt nyelvészeti megközelítésmód helyett a nyelvet kezdjék el társadalmi használata közben is vizsgálni.¹ Ez az új nézőpont vezetett el ahhoz a ma már széles körben elfogadott nézethez, hogy a beszéd és a beszélés egy sajátos törvényszerűségekkel rendelkező, önálló társadalmi entitás, amely nem vezethető le a nyelv általános struktúráiból, sem az egyéni adottságokból, sem a társadalom szociológiai jellemzőiből (Szabó, 2010: 21. old.).

Így például John Austin egy 1955-ben a Harvard Egyetemen tartott előadásában mutatott rá arra, hogy bizonyos kijelentések – így például a különböző hivatalos fogadalmak, eskük – önmagukban is cselekvések (Austin, 1990). Ennek is köszönhető, hogy a XX. század folyamán fokozatosan egy filozófiai természetű paradigmaváltásra került sor a társadalomtudományok belül.

A fordulat révén a nyelv egy újfajta megvilágításba került. Eszerint az már nem egy absztrakt rendszer, hanem annál jóval több: általa szerveződik az emberi cselekvés, nem pusztán megnevezi a valóságot, hanem formálja és szervezi is azt (Carver, 2002: 50–51. old.). Egyre szélesebb körben fogadták el, hogy tudományos vizsgálódás szempontjából a nyelv már nem egy egyszerű tükör, hanem a valóság emberi arccal való felruházásának eszköze (Szabó, 2003: 43. old.).

Végső soron a nyelvi fordulat egy narratív vagy diszkurzív fordulatot hozott magával, ahol a jelentéseket nem az egyes szavak, hanem a különböző narratívák hordozzák és közvetítik (Szabó, 2003: 43. old.). Eszerint a narratívák olyan a valóságot meggyőzően prezentáló elbeszélésmódok, melyek rögzítik és stabilizálják a jelentéseket, egységes kontextusokat hozva létre (uo.: 52. old.).

A diskurzuselemzés mint újfajta tudományos megközelítésmód megjelenése

A nyelvi fordulat következtében a diskurzus a kortárs társadalomtudományok egyik alapfogalmává vált. A „discours” szóból származó kifejezés definiálása nem könnyű feladat, tartalma szerteágazó és nehezen megfogható. Az angolszász tudományos világban „nem tesznek teljesen egyértelmű terminológiai különbséget «diskurzus» és «szöveg» között, illetve discourse analysis és text analysis között” (Tóth, 2010). Az értelmezést nehezíti, hogy francia nyelvterületen általános társadalomelméleti fogalomként használják a kifejezést. Eszerint a diskurzus „nem annyira a mindennapi életben természetes módon létrejövő beszélt nyelv konkrét szerkezetét, hanem inkább «nyelv» és «gondolkodás» összefüggésének, illetve kölcsönviszonyának elvontabb elméleti problémáját (...) állítja előtérbe” (uo.).

A kifejezés magyar fordításban egyszerre jelenthet előadást, beszédet, közlést és szöveget is. „Van, aki az írott és az elmondott szöveg közötti megkülönböztetésre használja; van, aki szövegek összefüggő rendszereként tekint rá; van, aki átfogóbb, adott téma szempontjából releváns szövegek, események, viszonyok összességként tárgyalja; de olyan is akad, aki egyszerűen az – esetleg divatjamúltnak tekintett – «diszciplína» fogalmát helyettesíti vele” (Géring, 2005: 130. old.).

Sara Mills három alapvető jelentésmezőt különít el, melyek különböző diszciplináris struktúrákban jelennek meg. Ezek 1. a kritikai elmélet (cultural theory), melyet az irodalomelmélet alkalmaz, 2. a nyelvészet főáramlata, 3. a szociálpszichológia és a kritikai nyelvészet (Mills, 1997)².

Mindenesetre a diskurzus fogalom jelentőségének növekedésével párhuzamosan az eddig egyetemes magyarázó erővel bíró oksági viszonyokra alapozott vizsgálódásmód mellett egyre komolyabb szakmai tekintélyre tett szert a diskurzusok jelentésközpontú vizsgálata.

Az 1990-es évek elejére megjelent egy újfajta kutatási irányzat a társadalomtudományok terén: az ún. diskurzuselemzés. A diskurzusokon alapuló megközelítési mód a szövegek társadalmi előállítását valóságteremtő gyakorlatként fogja fel (Carver, 2004: 144. old.),

ahol „a hangsúly magán a nyelven és a nyelv alkotóelemein van, s azon, ahogyan a világ felépül a nyelv által hordozott jelentésekből” (Carver, 2004: 143. old.). A diskurzuselemzések újdonsága, hogy a mindenkori kutatás során az egyes történetek érdemlik meg az elemzést és az értelmezést, nem pedig az „adatok”, amiket le lehet szűrni a történetek „kódolása” során (Hajer, 2004: 163. old.).

Az új megközelítésmód képviselői – a nyelvi fordulatnak köszönhetően – már diszciplínaalakító igénnyel is felléptek. Megkérdőjelezték a pozitivista nézőpont kizárólagosságát és újfajta kutatási módszerek alkalmazására hívták fel a figyelmet.

Bár a diskurzuselemzés hirdetői a XVIII. század végén megjelent hermeneutikai tradíció örököseinek tekintik magukat, azonban több szempontból eltérő alapelveket vallanak. Így egyrészt elismerik a tudományos kutatások nyelvi kötöttségeit és korlátait, másrészt nem tesznek különbséget az emberi és a természeti világ között (Carver, 2004: 146. old.).

A diskurzuselemzés konstruktivista alapállása révén belátja, hogy nincs prestrukturált médiuma a nyelvnek. Eszerint a mindenkori beszélők a mindenkori diskurzusokban konstruálják meg önmagukat, a valóságot és a kettőjük egymáshoz fűződő viszonyát. Ez azt is jelenti, hogy a nyelv és annak közvetítője „bensőséges viszonyt ápol egymással” (Carver – Hyvärinen, 1997: 4. old.). Ez alól pedig a mindenkori kutatók sem vonhatják ki magukat.

Az irányzat képviselői szerint a tudományos munkák nem képesek semleges nézőpontból leírni a valóságot. Eszerint, még ha törekszünk is rá, akkor sem lehetséges kilépni a nyelvi keretek közül. Ez azt is jelenti, hogy a nyelv valóságkonstruáló eszközként csak feltételesen érvényes tudás megfogalmazását teszi lehetővé. A nyelv által a valóság csak közelítőlegesen értelmezhető, ráadásul kiiktathatatlan, hogy általa értelmet is adjunk a minket körülölelő világnak.

Terrell Carver, a diskurzuselemzés meghatározó nemzetközi képviselője mindezekből első látásra megdöbbentő megállapításokra jut. Nézete szerint – mivel a nyelvet csak nyelvvel lehet összehasonlítani, nem pedig közvetlenül a világgal, ezért – „a tudományos bizonyítás is narratívába ágyazott és hatalmi viszonyok közepette folyik” (Carver, 2004: 145. old.). Mivel Carver úgy látja, hogy nehéz két olyan embert találni, akik teljesen ugyanazzal a narratívával rendelkeznek, ezért a társadalmi kommunikáció tele van értelmezési zavarokkal. Végső soron a nyelv tökéletesedése nem lehetséges (uo.: 145. old.).

Amennyiben elfogadjuk a fenti állításokat, továbbgondolva azokat ki kell jelentenünk azt is, hogy

a pozitívista tudományos eredmény egyik végső célja, a tudomány tökéletesítése nyelvi úton nem lehetséges. Mivel a diskurzus megléte az, ami különbséget jelent a társadalmi és a természeti létezés között, ezért a társadalomtudományok és a természettudományok között sincs a tekintetben eltérés, hogy mindkettő „olyan tevékenység eredménye, amelyet egy adott politikai kontextuson belül folytatott nyelv és narratíva segédletével hoznak létre és definiálnak” (uo.: 146. old.).

A diskurzuselemzés elméleti tradíciói

A nyelvi fordulattal és a diszkurzív nézőpont megjelenésével számos társadalomtudományi kutatás középpontjába a nyelv és a nyelvi elemek kerültek. Ennek következtében egyre többen kezdték el azt vizsgálni, hogy a világ hogyan épül fel az általa hordozott jelentésekből (Carver, 2002: 50. old.)³.

Ruth Wodak szerint a diskurzuselemzések négy különböző területre oszthatók: 1. filozófia és episztemológia (fenomenológia, hermeneutika, szemiotika), 2. társadalomelméleti tradíció (kulturális antropológia, kritikai elméleti irányzatok), 3. nyelvészeti elméletek, 4. kommunikációelméletek. Ezekben a kategóriákon belül hat elméleti tradíciót nevesít.

1. Társalgáselemzés (conversation analysis) és etnometodológia: Ez a tradíció a szociológiai nézőpont felől közelítve a hétköznapi társalgásokat vizsgálja. A megközelítés Harvey Sacks, Emanuel Schlegoff és Gail Jefferson nevéhez köthető.
2. Interakcionális társadalomnyelvészet (sociolinguistics) és a beszéd etnográfia: Ez a tradíció antropológiához köthető. Középpontjában a társadalmi cselekvés és magatartás nyelvészeti irányú megközelítése áll. Kiemelkedő képviselőjének számít Dell Hymes, John Gumperz, William Labov és Michael Hallyday.
3. Diszkurzív pszichológia: Ez az 1980-as évekre visszavezethető tradíció – ahogy a neve is mutatja – a pszichológiához kapcsolódik. Azt vizsgálja, hogy hogyan beszélnek, hogyan jelenítik meg, teremtik meg saját identitásukat az emberek. Az irányzaton belül több megközelítés is létezik, így a konstruktivista pszichológia (Kenneth Gergen, Rom Harré, Bronwyn Davis), a kritikai pszichológia (Julian Henriques, Wendy Hollway) és az Egyesült Államokban működő narratív pszichológia (Theodore R. Sarbin, Ruthellen Josselson, Amia Lieblich).
4. Bahtyin nyomában haladó kutatások: Az irányzat alapvetően nyelvészeti fókuszú, kiegészülve iro-

dalomelméleti és szociálpszichológiai jegyekkel. A megközelítésmód Mihail Bahtyin és Valentin Vorosinov 1920-as, 1930-as évekbeli írásain alapul. Eszerint a nyelv interaktív és reciprok jellegű. Az irányzat kiindulópontja, hogy a kommunikáció dialógikus jellegű, vagyis a nyelvi jelenségek nem szakíthatók ki a társadalmi viszonyokból.

5. Kritikai diskurzuselemzés és kritikai nyelvészet: Az irányzat alapvetően az interakcionális társadalomnyelvészetből fejlődött ki az 1960-as és 1970-es években. A megközelítésmód kiindulópontja, hogy a szövegek mögött feltárható, hogy mi mozgatja az emberi diskurzusokat. Az irányzat képviselői szerint a cselekvés mozgatórugója nem más, mint a hatalom, ami minden nyelvi aktus révén formálódik. Így a nyelv nem tekintendő önálló rendszernek, hanem csupán eszköz, erőforrás a hatalom számára. (Részletesen lásd a következő fejezetben.)
6. Foucault-t követő kutatások: A Michel Foucault nevéhez köthető megközelítés szerint a diskurzus definiálja a témát, a róla való tudást és a tudás objektumait, ami meghatározza ezen objektumok használatát és szabályozását. Eszerint a diskurzus magában foglalja a nyelvet és a cselekvést, vagyis a jelentést és a jelentésadást is. Ez a megközelítésmód a kritikai diskurzuselemzéshez hasonlóan a nyelv és a hatalom kapcsolatát vizsgálja, ugyanakkor elveti utóbbi centralizálhatóságát és az autoritás általi monopolizálhatóságát (Titscher – Meyer – Wodak – Vetter, 2003).

Kritikai diskurzuselemzés a politikatudományban

A kritikai diskurzuselemzés alapvetésének számít, hogy a nyelv és a hatalom fogalma szorosan összekapcsolódik egymással, és az igazság hatalmi kategóriának tekinthető. Éppen ezért azt kezdte el vizsgálni, hogy „ki állítja magáról, hogy az igazság birtokában van, és állítását hogyan próbálja meg nyílt vagy rejtett hatalmi narratívákkal igazolni” (Carver, 2004: 146. old.).

Éppen ezért a kritikai diskurzuselemzés, mint újfajta posztmodern nézőpont, a politikatudomány képviselőinek körében terjedt el; közülük kezdték a leginkább méltányolni a nyelv jelentőségét a hatalommal összefüggő tárgyú elemzéseknél (Hajer, 2004: 161. old.) és mutattak rá a narratívák vizsgálatának fontosságára (Roe, 1994; Fischer – Forester, 1993; Stone, 1997). Végső soron a diskurzusok hatásainak politikai elemzése az európai politikai kutatás főáramának stabil területévé vált (Mottier, 2004: 156. old.).

Az irányzat képviselői arra mutattak rá, hogy a legkülönbözőbb elbeszélések valójában maguk is politikai mechanizmusok, mivel történetek nélkül nincs konszenzus, narrációk nélkül nincsenek kognitív változások (Hajer, 2004: 163. old.). Ezzel új megvilágításba helyeztek számos politikatudományi témát, releváns adalékot szolgáltatva azok értelmezéséhez (Carver – Hyvärinen, 1997).

A politikatudományi diskurzuselemzés kidolgozásában elsősorban angolszász, észak-európai és holland kutatók vettek és vesznek részt. A diskurzuselemzési megközelítés kiemelkedő képviselőjének számít a bristoli egyetem professzora, Terrell Carver mellett Josef Bleicher, Matti Hyvärinen és Jacob Torfing. A diskurzuselemzési megközelítés elismert magyarországi képviselője Szabó Márton, akinek számos publikációja jelent meg a témában.

Intézményi szinten az irányzat képviselőjeként kiemelkedik az angliai Essexi Egyetem Department of Government részlege és a Roskildei Egyetem Dániai Diskurzuselemzési Központja. Emellett az European Consortium for Political Research (ECPR) több csoportjában is alkalmazzák már a politikatudományi diskurzuselemzést (Szabó, 2004b: 139–140. old.).

A diskurzuselemzés politikatudományon belüli elterjedését és megerősödését segítette – a korábban vázolt nyelvi fordulat mellett – a politikai valóság nemzeti, valamint transznacionális szintű radikális átalakulása. A 90-es évek fordulóján a kétpólusú világrendszer megszűnése és az ezzel párhuzamosan lejátszódó demokratikus átmenetek felgyorsították a közösségi identitások változását, ami növelte az újfajta tudományos magyarázatok igényét.

A diskurzuselemző szemléletmód megerősödését garantálta a korábbi pozitívista társadalomtudományi elemzések korlátainak felismerése is. Ezzel olyan politikatudományi területeken is megjelent a posztmodern nézőpont, ahol ez korábban elképzelhetetlennek tűnt. Így többek között a közpolitikai (policy) kutatások és a nemzetközi kapcsolatok esetében is megjelent a nyelv-központú megközelítés.

A policy kutatások esetében a pozitívista szemlélet kudarca egyrészt abban állt, hogy azt feltételezte, hogy az oksági összefüggések bizonyíthatók. Ez azonban tévútnak bizonyult, mivel csak az egymással ütköző közpolitikai elképzelések melletti vagy azok elleni érvelés lehetséges. Vagyis nem a bizonyíthatóság, hanem a meggyőzőképesség a fokmérő (Hajnal, 2008: 64. old.).

A policy típusú elemzések kudarcai Szabó Márton szerint arra vezethetők vissza, hogy kiindulópontja szerint lehetséges egyszerű technikai kérdésekre redukálva is érdemi közpolitikai javaslatokkal élni a politi-

kai természetű kihívásokra. Ez a feltételezés azonban hibásnak bizonyult. A közgazdaságtanból importált költség-haszon elemzések és a racionális választás elméletén alapuló megközelítések az esetek túlnyomó többségében kudarcot vallottak (Szabó, 2003: 51. old.).

Ennek hatására született meg Európában és az Egyesült Államokban az ún. közpolitikai diskurzuselemzés. Az újfajta megközelítés abból indul ki, hogy a közpolitikai programok viták keretében formálódnak, vagyis „a közpolitika a nyelvből épül fel” (Majone, 1989: 1. old.). Eszerint nem „a szakértők és a politikusok kezében lévő hatalmi eszközök integrálják a közpolitikai programok résztvevőit”, hanem „maga a diskurzus” (Szabó, 2012: 27–28. old.). A diskurzuselemzők ezért a policy témák elemzésénél azt vizsgálják, hogy milyen értelmezési keretek alakulnak ki és milyen formában érvelnek az egyes közpolitikai szereplők igazuk és mások meggyőzése érdekében (uo.: 9–10. old.).

Az 1980-as évek végétől a diskurzuselemzés megjelent a nemzetközi kapcsolatok területén is, ahol a konstruktivizmus révén egy jelentős irányzattá is vált. Alexander Wendt az irányzat egyik meghatározó képviselője a „Nemzetközi politika társadalmi elmélete” című művében megfogalmazza, hogy a nemzetközi kapcsolatok területén továbbra is a nemzetállamok az elemzés legfontosabb egységei, de a közöttük kibontakozó kapcsolatok társadalmilag konstruáltak. Véleménye szerint az államok érdekei a társadalomban gyökeresnek. A konstruktivizmus két alapvető tétele Wendt szerint a következő:

1. az emberi struktúrákat a materiális, természeti erők, törvények helyett inkább a közös eszmék határozzák meg,
2. az emberek identitását és érdekeit ezek a közös eszmék konstruálják (Wendt, 1999).

A konstruktivizmus ontológiai kiindulópontjával a realizmus és a liberalizmus fő kritikai irányzatává vált. A felfogás szerint ugyanis a nemzetközi viszonyok túlságosan komplexek és bonyolultak ahhoz, hogy egyetlen átfogó elmélettel értelmezhetők legyenek. Az irányzat lényegében az eszmék és az ezekből felépülő társadalmi konstrukciók nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt befolyását vizsgálja.⁴

A konstruktivizmus képviselői szerint a természeti és a társadalmi világ között egyebek mellett az emberi nyelv révén tehető különbség. Míg előbbi tőlünk alapvetően független létező, utóbbi viszont – többek között a mindenkori diskurzusok által – konstruált valóság. Az iskola képviselői az identitás fontosságát hangsúlyozzák, mint a külpolitikai irányultság legfontosabb meghatározóját.

A konstruktivisták szerint az államok cselekvését alapvetően olyan szubjektív tényezők vezérik, mint az ideák, a normák és a történelmi-kulturális tapasztalatok. Ezek okozzák a nemzetközi rendszerek változásait (Finnemore, 2003: 95. old.). A szubjektív tényezők teszik képessé az államokat az együttműködésre és közös intézmények létrehozására, melynek révén saját normarendszerük, preferenciáik és viselkedésük is megváltozik (Barnett – Finnemore, 2004). A konstruktivisták a nemzetközi szereplők érdekeinek és preferenciáinak megváltoztathatóságát és társadalmi beágyazottságát vizsgálják, amihez elengedhetetlen az adott aktorok történelmi és kulturális előfeltevés-rendszérének megértése.

A diskurzuselemzés ma már nem számít egyedülállóan olyan tudományos határterületek vizsgálatánál sem, mint a biztonságpolitika és a környezetvédelem. Előbbire példák a Peter Katzenstein által szerkesztett „The Culture of National Security” című kötet tanulmányai, melyek a nemzeti biztonságpolitika témáján belül társadalmi és kulturális tényezői alapján vizsgálódnak (Katzenstein, 1996), utóbbira pedig Karen Liftin munkái, melyek a környezeti problémák kihívásait vizsgálják a nemzetállami szuverenitásra (Liftin, 1994, 1998).

A politikatudományon belüli diskurzuselemzési irányzat nem számít homogén területnek. Michel Foucault szerint diszkurzív kutatására kétféle mód nyílik. A kritikai irányzat követői a diskurzusok sajátos létmódját kívánják leleplezni. Eszerint felhívják a figyelmet a kizáró, kisajátító eljárásokra, és azt vizsgálják, hogy ezek milyen sajátos érdekeket és hatalmi törekvéseket szolgálnak. A másik irányzat a genealógiai elemzők köre, akik megpróbálják azonosítani és leírni az észlelt diskurzusokat, megragadni egyedi azonosságukat (Foucault, 1991).

Szabó Márton szerint a politikatudományi diskurzuselemzésnek legalább három különböző hagyományú iskolája és irányzata különböztethető meg. Legkorábban az ún. strukturalista és modernista kritikai diskurzuselemzés (Critical Discourse Analysis, CDA) alakult ki. A CDA a társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok jelenségeit vizsgálja diszkurzív módon. Célja a hatalommal való visszaélések leleplezése, a diskurzus- és a hatalomstruktúrák közötti összefüggések feltárása. Meghatározó képviselőjének számít Teun van Dijk, Ruth Wodak és Norman Fairclough.⁵

Másik különálló irányzatnak számít az ún. posztmarxista hegemoniaelmélet, melynek alapítója két Angliában tevékenykedő tudós, Ernesto Laclau és Chantal Mouffe. Ennek a posztstrukturalista irányzatnak az egyik célja a pozitivisták hagyomány hermeneutikai alapokon történő dekonstruálása. Az iskola tovább-

bi meghatározó képviselőjének számít Jacob Torfing, Aletta Norval, Yannis Stavrakakis és David Howart.

Szabó harmadikként a hermeneutikai alapon szerveződő diszkurzív politikatudományt nevesíti, melynek elméleti alapkérdése, hogy mi a politika, így elsősorban azokat a diskurzusokat vizsgálja, amelyek a politikát, illetve annak egy-egy részét a re- és újrakonstruálás szándékával alakítja, akár történelmi vonatkozásban is. Képviselői közé tartozik, többek között Terrell Carver, Kari Palonen és Matti Hyvärinen (Szabó, 2004a: 136–137. old.).

A diskurzuselemzés hasznosíthatósága a vezetéstudományok területén

A nyelvközpontú megközelítésmód alapvetéséből következők, hogy a társadalmi csoportok önképe folyamatosan formálódik és változik a legkülönbözőbb diskurzusok által. Ez viszont azt is jelenti, hogy ezek a folyamatok nem kizárólag a klasszikus értelemben vett politikai szférában lehetségesek.⁶ Lényegében a diskurzusok a hatalom és a nyelv bármelyik találkozási pontján, így a legkülönbözőbb társadalmi terekben (család, iskola, munkahely stb.) is valóságteremtő erővel bírhatnak.

A vezetéstudományok esetében elsősorban a szervezeti irányítási problémák megoldása érdekében fordultak a diskurzusok vizsgálata felé. A diskurzuselemzők a szervezeti valóság alakítását leginkább egy állandó „megegyezési folyamatként” vagy „alkuként” képzelik el, amelyben a különböző szereplők igyekeznek saját értelmezéseik mentén alakítani a közös jelentéseket.

Ennek megfelelően sokan – így Linda Smircich, Gareth Morgan, Karl Weick – a legfőbb vezetői feladatnak és lehetőségnek a közös szervezeti jelentésvilág tudatos formálását tekintik (management of meaning) (Gelei, 2011). Éppen ezért egyre többen kezdtek el a neoinstitucionalizmus diszkurzív kutatási lehetőségeivel foglalkozni, vagyis azzal, hogy milyen típusú szövegek képesek „beágyazódni” a diszkurzív struktúrákba, valamint azzal, hogy a diskurzus hogyan hat a standardizált viselkedésre, hogyan válik intézményesült cselekvéssé (Szabó, 2010).

A diskurzuselemzés vezetéstudományon belüli elterjedését és megerősödését segítette, hogy egyre komolyabb kritikák fogalmazódtak meg a szervezetek hagyományos funkcionalista, pozitivisták kutatásainak eredményességével kapcsolatban. Bár a „hazai üzleti tudományos kutatásokra ránehezedik a kvantitatív főáram” (Radácsi, 2003: 7. old.), azonban az európai „kontinens északibb felén és az Egyesült Királyságban már a „mainstream”-től eltérő számít kívánatosnak, sőt

úgy tűnik, hogy az interpretatív, konstruktivista, kritikai, posztmodern, posztstrukturalista vagy feminista szemléletmód jelenti a „fő áramlatot” a vezetéstudomány területén” (Gelei, 2011).

Míndez ahhoz vezetett a szervezetelméleti paradigmák esetében, hogy a Gibson Burrell és Gareth Morgan által szubjektivista tudományfilozófiai alapállásának tekintett megközelítésmódok egyre inkább elfogadottá váltak, így növekedett az ilyen típusú kutatások száma is. A Burrell–Morgan-féle tipológia (1979) szubjektív alapállású megközelítésmódja szerint a szervezeti valóságot azok a mögöttes jelentéstartalmak és értelmezések adják, amelyek a legkülönbözőbb interakciók, így például a kommunikáció révén jönnek létre.⁶ Eszerint viszont a szervezetkutatás csak ezek vizsgálatán keresztül lehetséges.

A szubjektív nézőpont a nyelvi fordulatból kiindulva nem tartja lehetségesnek az értéksemleges kutatás megvalósítását. Konstruktivista megközelítésmódjából következik, hogy nem vállalkozik általános jelenségek vizsgálatára, csakis egyedi és helyi cselekvésminták megfigyelésére és azok egyediségének magyarázatára. Vizsgálati alapegysége nem az egyén, hanem az egyének összességéből álló csoportok, a közös identitással bíró közösségek.

A szubjektív tudományfilozófiai felfogásba sorolható diskurzuselemzés szerint a szervezeti valóság egy sajátos társadalmi konstrukció, ami társas értelmezési folyamatokban, vagyis diskurzusokban alakul ki.⁷ „A fő kérdés pedig az, hogy mi mit jelent a szervezetben és miért, mely szereplők definiálják a szervezet valóságát és milyen folyamatban, illetve milyen közös jelentésminták jönnek létre, maradnak fenn és válnak domináns valóságalkotó erővé a szervezetben” (Gelei, 2011).

Ez a felismerés vezetett ahhoz, hogy a kétezres évek elején Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban megerősödött egy újfajta tudományos irányzat, az ún. szervezeti etnográfia (organisational ethnography). Ezt az interpretatív jelzővel is ellátott kutatási eljárást, melyet eredetileg az egykori gyarmatosítók fejlesztették ki a bennszülött kultúrák tanulmányozására, mára széles körben alkalmazzák a vezetéstudományban, a szervezetelméletben és a kultúrakutatásban (Neyland, 2008: 1. old.).

Az új irányzat abból indul ki, hogy minden szervezet kulturális jellegű, ezért konkrétan szerveződik, lokálisan működik és irányítása egyedi eszközöket kíván. Ahogyan a politika területén a politikai identitások folyamatosan módosulnak mind határait, mind jellegüket tekintve, ugyanez igaz egy vállalatban belüli identitásra is. Sőt, talán nem túlzó az a feltételezés, hogy a

vállalati szférán belül az identitások könnyebben és rövidebb idő alatt konstruálhatók, mint egy-egy nagyobb politikai közösség (nemzeti, etnikai, vallási közösség) esetében.

Erre tekintettel Szabó Márton szerint a szervezeti etnográfianak öt, egymással összefüggő ismérve van:

1. terepen végzett tartós kutatómunka: a vizsgált szervezet és közösség teljes életének tartós, a lehető legteljesebb és közvetlen megfigyelését igényli,
2. konkrét lokalitás mindent elsöprő ereje: a cselekvő személyek, mind ezek tettei, mindig az adott kontextusban kerülnek feltárára és bemutatásra,
3. új kutatói magatartás és eljárás: a kutatás a gépies survey módszerek helyett a kutatói érzékenységre és az innovatív képességekre alapoz, ami a szervezet „rejtett” dimenzióinak megvilágítását és a szereplői viszonyok bemutatását teszi lehetővé esettanulmányok révén,
4. az általánost a lokálison és az egyedien keresztül tárja fel,
5. a kutató nemcsak megfigyelője, hanem résztvevője is a szervezet életének, így javaslatot tehet a tanulmányozott program jobbítására (Szabó, 2012: 23–26. old.).

A diskurzuselemzés módszertana

A diskurzuselemzési megközelítés esetében előre le kell szögezni, hogy nem a módszer, hanem a korábban vázolt szemlélet számít eredetinek. A diskurzív kutatások induktív jellegűek, és alapvetően kvalitatív módszereket vesznek igénybe. Az indukciós logika azt jelenti, hogy nem hipotézistesztelő kutatásokról van szó, hanem az általános elméleti keretek alapján felállított hipotézisek tesztelése adja ki a vizsgálat gerincét.

A kvalitatív elemzések meghatározóan a kutatási témához kapcsolódó legkülönbözőbb diskurzusokra – szövegekre, beszédekre, értekezésekre és vitákra – alapoznak. Így tehát kiemelt szerepe van a tudományos elemzések esetében az értelmező „olvasásnak”.⁸

A diskurzuselemzések fókuszában a pozitivisták módszertannal szemben a narratívák állnak, amelyek – a nyelvi központú megközelítés szerint – nem elrejtik, hanem alakítják a valóságot. Következésképpen a mindenkori kutatások homlokterében nem az egyes diskurzusok – mint felszíni „csevegések” – felfejtése és az azokból kinyerhető tényadatok állnak, hanem éppen ellenkezőleg: a nyelv valóságteremtő képességének vizsgálata. A diskurzuselemző tanulmányozza, és nem kiszűri a szövegek nyelvi eszközeit (metaforák, hasonlatok, enthümémák stb.).

A kvantitatív matematikai-statisztikai módszertannal szemben a mintába bekerülő információforrások köre többnyire előre nem definiálható. Emellett az adatgyűjtés és az adatelemzés rendszerint egymással párhuzamosan, iteratív módon zajlik mindaddig, amíg meg nem valósul az ún. „elméleti telítettség” állapota. Ez a szubjektív, nehezen definiálható, ugyanakkor általánosan használt fogalom a kutatás olyan állapotára utal, amikor az újabb vizsgálandó szövegek már nem nyújtanak minőségileg új információt, és így nem járulnak hozzá az elméleti keret bővítéséhez (Glaser – Strauss, 1967).

A kvalitatív kutatás fő részei a következők Matthew Miles és Michael Huberman nyomán:

1. nyers adatok redukálása, egyszerűsítése és kivonatolása a releváns információk azonosítására,
2. az információk értelmezhető megjelenítése,
3. következtetések levonása és ellenőrzése a kialakuló elméleti keretnek megfelelően (Miles – Huberman, 1994: 10. old.).

A nyelvi központú megközelítés nem tekinthető homogén tudományos területnek. Nem létezik a diskurzuselméleti megközelítésnek a priori módszere, amit a szemléletmóddal foglalkozó hazai és nemzetközi szaktekintélyek is elismernek. Boda Zsolt szerint bár születtek a diskurzuselemzés tárgykörében különböző megközelítések, azonban nem alakult ki egy egységes, operacionalizálható módszer (Boda, 1997: 129. old.).

Az egységes módszertan hiánya azonban nem feltétlenül hátránya az irányzatnak: Josef Bleicher megfogalmazása szerint a diskurzuselemzés kiszabadulást jelent a pozitívista metodológia kényszerzubbonyából, egyben kilépést a rigorózus kutatási eljárásokból. A módszer nem alapelvek és direktívák rögzített készlete, hanem intellektuális minta, mely a gondolkodást irányítja a vizsgált tárgy értelmezése során (Bleicher, 1997: 144–145. old.).

Az egységes módszertan hiánya emellett nem jelenti azt sem, hogy ne lenne számos különböző kutatási technika a diskurzuselemzés esetében. Stefan Titscher, Michael Meyer, Ruth Wodak, Eva Vetter 2003-ban megjelent módszertani kötete tizenkét különböző módszert is nevesít és mutat be komparatív módon.⁹ Ezek a következők:

- Etnometodológiai társalgáselemzés: Ez a módszer a mindennapi beszélgetések elemzésére vállalkozik. Olyan általános elveket és eljárásokat keres, melyek segítségével a kommunikációs helyzet szerkezetének és karakterének létrehozása elemezhetővé válik.

- Kritikai diskurzuselemzés:

- Norman Fairclough-hoz köthető irányzata,
- Ruth Wodak diskurzustörténelmi módszere.

Mindkét irányzat Mihail Bahtyin és Michel Foucault kritikai nyelvészetére alapozva a hatalom, a dominancia, az egyenlőtlenség és ezek létrehozásának, legitimációjának és újratereemtésének diszkurzív folyamatait vizsgálja.

- Funkcionális pragmatizmus: A kommunikációban részt vevő szereplők céljainak, szándékainak feltárására vállalkozik. Egyaránt elemzi a nyelven belüli (language-internal) és a nyelven kívüli (language-external) szándékokat is.
- Etnográfiai szövegelemzés: John Gumperz és Dell Hymes nyomán a kommunikáció háttérben álló kulturális struktúra elemzésére törekszik.
- Etnometodológiai MCD- (membership categorisation device) analízis: Azokat az eszközöket kívánja feltárni, amelyek segítségével a mindennapi beszélgetések résztvevői az egyes szituációkat leírják és különböző kategóriákat állítanak. Az MCD módszertani irányzata Harvey Sacks nevéhez fűződik.
- Narratív szemiotika: A módszer a szöveg narratív és jelentéshordozó mélystruktúráit rekonstruálja.
- Tartalomelemzés: A szöveg, a kommunikáció nem nyelvi, hanem tartalmi jellegű objektív, szisztematikus, sok esetben kvantitatív vizsgálatára törekszik. A módszer Harold Laswell tömegkommunikációs és Claude Elwood Shannon és Norbert Weaver információs elméletén alapszik.
- „Grounded theory”: A módszertan célja különböző dokumentumok szisztematikus vizsgálata révén különböző hipotézisek kidolgozása.
- SYMLOG (system for the multiple level observation of groups) módszer: Szövegek segítségével elemez olyan csoportokat, melyeknél meghatározók az egyes tagok személyes jellemzői és kapcsolataik. Általában kisebb, természeti csoportok állnak a kutatás középpontjában.
- Differenciáló szövegelemzés: A módszer a kijelentésekben fellelhető különbségtevések kimutatására, és ebből kiindulva a perceptuális keret látható aspektusainak bemutatására törekszik. A differenciáló szövegelemzés Niklas Luhmann kommunikációs elméletére és Spencer Brown különbségkalkulusára támaszkodik.
- Objektív hermeneutika: Ez a módszer az interakciók látens és objektív jelentését kutatja.

A kvalitatív módszertan dominanciája is hozzájárul ahhoz, hogy a diskurzuselemzések esetében még nem alakult ki egy egységes értelmezési keret a klasszikus kvantitatív módszerekkel szemben az érvényesség, a megbízhatóság és az általánosíthatóság problémáira. Miles–Huberman kvalitatív kutatásokról szóló alapmunkája szerint ennek ellenére öt szempont is értelmezhető az ilyen típusú kutatások esetében. Ezek a következők:

1. objektivitás, ami a viszonylagos semlegességre, a nem tudatos kutatói torzítások kiszűrésére utal,
2. megbízhatóság, ami a kutatási és mérési folyamat stabilitását mutatja,
3. belső érvényesség, ami a levont következtetések hitelességére vonatkozik,
4. külső érvényesség (transzferálhatóság), ami az általánosíthatóságra, vagyis más helyzetekben való alkalmazhatóságra utal,
5. felhasználhatóság, ami a kutatási eredmények hozzáférhetőségét segíti (Miles – Huberman, 1994).

Konklúzió

A diskurzuselméleti megközelítés felfogható egy alternatív tudományos beszédként a pozitivistá hagyomány mellett (Szabó, 2003: 50. old.). Bár a pozitivistá társadalomtudomány képviselői többnyire szkeptikusan viszonyulnak a nyelvközpontú megközelítésmódhoz – főként elméleti kiindulópontjuk és kvalitatív módszertanuk okán –, azonban a posztmodern irányzat tagadhatatlanul egyre nagyobb befolyásra tesz szert a társadalomtudományok területén.

A diszkurzív szemlélet ma már a politika- és a vezetéstudományok területén is jól használható. A diskurzuselemző a szervezeti térben – legyen az a politikai vagy a gazdasági szférában – tanácsadóként, vagy elemzőként is előmozdíthatja a vállalat cselekvőképességét azzal, hogy a konkrét vitákba való belehelyezkedése és együttgondolkodás révén képes értelmezni az adott csoporton belül uralkodó diskurzusokat.

Ahogy a közpolitika és a nemzetközi kapcsolatok elemzője képes lehet a korábban széttartó politikai értelmezések helyére új vagy egyszerűsített narratívákat létrehozni (Boda, 1997: 128–129. old.), ugyanúgy lehetséges ez a vállalatok esetében is, természetesen figyelembe véve a gazdasági szféra sajátos, politikaitól eltérő természetrajzát.

Lábjegyzet

- ¹ Így tett többek között Pierre Bourdieu és Mihail Bahtyin is (Szabó, 2010: 20. old.).
- ² A könyvről áttekintő recenzió olvasható magyar nyelven is. (Géring, 2005).
- ³ Természetesen a diskurzuselemzésen alapuló megközelítésmódnak számos empirikus és teoretikus előképe volt a XX. századot megelőzően is. (Erről lásd Szabó, 1996: 104–105. old.). Később az 1950-es, 60-as évektől már a modernkori társadalomtudomány meghatározó képviselőit is élénken foglalkoztatta a nyelv szerepe a közösségi viszonyokban. Így például Harold Lasswell amerikai politikatudós is komoly érdeklődést mutatott ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban, nem beszélve a hatalom szimbolikus dimenzióit vizsgáló Murray Edelmanról.
- ⁴ Ez egyben azt is jelenti, hogy amennyiben az irányzat kritikai észrevételei helyesek, akkor „aláássa (...) a neoklasszikus közgazdaságtan és a politikatudomány java részét is” (Gilpin, 2004: 16. old.).
- ⁵ Van Dijk több átfogó írást szentelt a diskurzuselemzés témájának. Így nevéhez köthető a „Handbook of Discourse Analysis” (1985) és a „Discourse Studies” című kötetek.
- ⁶ Michel Foucault-i felfogás nyomán a hatalom már nem kizárólag az államhoz kapcsolódik, hanem annál szélesebb horizonton is vizsgálatra érdemes (Kiss, 1994: 65. old.).
- ⁷ Egyes felfogások, így Peter Winch 1958-as munkája (The idea of a social science and its relation to philosophy) szerint a közös valóság kialakulása, fennmaradása és változása nyelvi-szemléletikulturális korlátaink miatt eleve csak kommunikáció révén lehetséges (Gelei, 2011).
- ⁸ Akadnak persze olyan konstruktivistá és posztmodern elméletek, melyek megkérdőjelezzik a közös jelentésrendszer létét, ugyanakkor az ún. „interpretatív szerveztfelfogás egy adott – többnyire szubjektív módon behatárolt – közösség szintjén feltételezi a közös jelentésvilágot, és azt, hogy ezekből (többé-kevésbé) közös jelentésvilág, azaz közös kognitív, nyelvi és kulturális háttér alakul ki” (Gelei, 2011).
- ⁹ A diskurzuselemzők közül többen úgy látják, hogy nemcsak az írott és a beszélt nyelv tekinthető szövegnek, hanem bármilyen jelentéssel bíró tárgy, alkotás, kép vagy más megjelenítés is (Carver – Hyvärinen, 1997: 2–4. old.).
- ¹⁰ A könyvről áttekintő recenzió olvasható magyar nyelven is (Géring, 2005).

Felhasznált irodalom

- Austin, J.* (1990): Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James-előadások (Sajtó alá rendezte J. O. Urmson, fordította Pléh Csaba). Budapest: Akadémia Kiadó. Elérhetőség: http://tek.bke.hu/files/szovegek/austin_1-2.pdf Letöltve: 2013. április 3.
- Barnett, M. – Finnemore, M.* (2004): Rules for the World: International Organizations in Global Politics; Ithaca, N.Y.: Cornell University Press
- Bleicher, J.* (1997): Invention and Community: Hermeneutic Politics in Europe. in: Carver, T. – Hyvärinen, M. (szerk.): Interpreting the Political. New Methodologies. London and New York: Routledge: 143–157. o.

- Boda Zs. (1997): Narratív közpolitika-elemzés. in: Szabó Márton (szerk.): Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról. Budapest: Scientia Humana. 113–131. o.
- Burrell, G. – Morgan, G. (1979): Sociological paradigm and organizational analysis. London: Heinemann Educational Books
- Carver, T. – Hyvärinen, M. (1997): Interpreting the Political: New Methodologies. London and New York: Routledge: 1–6. o.
- Carver, T. (2002): Discourse Analysis and the Linguistic Turn. European Political Science, 2. évfolyam, 1. szám, ősz: 50–53. o.
- Carver, T. (2004): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat” (Ford. Szegedi Gábor). Politikatudományi Szemle, 2004. 4. szám: 143–148. o.
- Finnemore, M. (2003): The Purpose of Intervention: Changing Belief about the Use of Force. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press
- Fischer, F. – Forester, J. (1993): The Argumentative Turn of Policy Analysis and Planning. Durham NC.: Duke University Press
- Foucault, M. (1991): A diskurzus rendje (Ford. Török Gábor). in: Holmi, 1991. Elérhetőség: <http://hu.scribd.com/doc/31184449/Michel-Foucault-A-diskurzus-rendje> Letöltve: 2012. december 18.
- Gelei A. (2011): A szervezet interpretatív megközelítése. in: Glózer R. – Gelei A. (szerk.): Valóság-konstrukciók. A szervezeti jelentésvilág interpretatív megközelítései. Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Elérhetőség: http://www.commonline.hu/sites/default/files/COMMONLINE_DOCS/TAMOP_Kiadvanyok/Gelei%20-%20Glozer%20%28szerk%29%20Valosagkonstrukciok/valosagkonstrukciokl%202.htm Letöltve: 2013. 03. 29.
- Géring Zs. (2005): 3-6-12: avagy összefoglaló művek a diskurzuselmélet területéről. Szociológiai Szemle, 2005. 2. szám: 130–142. o.
- Gilpin, R. (2004): Nemzetközi politikai gazdaságtan. Budapest: Budapest Centre for International Political Economy
- Glaser, B.G. – Strauss, A.L. (1967): The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research. New York: Aldine de Gruyter
- Hajer, M. (2004): Diskurzuselemzés és a szakpolitikák vizsgálata (Ford. Szegedi Gábor). Politikatudományi Szemle, 2004. 4. szám: 161–167. o.
- Hajnal Gy. (2008): Adalékok a magyarországi közpolitika kudarcaihoz. Budapest: Kormányzati Személyügyi Szolgáltató és Közigazgatási Képzési Központ
- Katzenstein, P.J. (1996): The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics. New York: Columbia University Press. Elérhetőség: <http://library.northsouth.edu/Upload/The%20Culture%20of%20National%20Security.pdf> Letöltve: 2012. június 6.
- Kiss B. (1994): Michel Foucault hatalomfelfogásáról. Politikatudományi Szemle 1994. 1. szám: 43–68. o.
- Liftin, K.T. (1994): Ozone Discourses: Science and Politics in Global Environmental Cooperation. New York: Columbia University Press
- Liftin, K.T. (1998): The Greening of Sovereignty in World Politics. Cambridge: MIT Press
- Majone, G. (1989): Evidence, Argument, and Persuasion in the Policy Process. New Haven CT.: Yale University Press
- Miles, M.B. – Huberman, A.M. (1994): Qualitative data analysis. London: SAGE
- Mills, S. (1997): Discourse. London and New York: Routledge
- Mottier, V. (2004): Diskurzuselemzés és az identitás/különbözőség politikája (Ford. Szegedi Gábor). Politikatudományi Szemle, 2004. 4. szám: 155–159. o.
- Neyland, D. (2008): Organizational Ethnography. London: Sage Publications
- Radácsi L. (2003): „One best way” a menedzsmenttudományos kutatásokban. Gondolatok a kvalitatív módszertan hazai helyzete ürügyén. Vezetéstud., 34 (10): 4–12. o.
- Roe, E. (1994): Narrative Policy Analysis: Theory and Practice. Durham N.C.: Duke University Press
- Shapiro, M.J. (1985–86): Metaphor in the Philosophy of the Social Science. Cultur & Critique: 191–214. o.
- Stone, D. (1997): Policy Paradox: The Art of the Political Decision Making. New York: W. W. Norton Press
- Szabó M. (1996): Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. Politikatudományi Szemle, 1996. 4. szám: 101–132. o.
- Szabó M. (2003): Diskurzuselemzés és politikatudomány. Politikatudományi Szemle, 2003. 3. szám: 41–58. o.
- Szabó M. (2004a): Szimpozion a politikai diskurzuselemzésről. Politikatudományi Szemle, 2004. 4. sz.: 135–137. o.
- Szabó M. (2004b): Diskurzuselemzés és politikatudomány. Politikatudományi Szemle, 2004. 4. szám: 139–141. o.
- Szabó M. (2010): Intézmény és diskurzus a politikában. Századvég, 57. szám, 2010. 3. szám: 3–34. o.
- Szabó M. (2012): Közpolitikai diskurzuselemzés. Politikatudományi Szemle, 2012. 3. szám. 7–31. o.
- Stone, D. (1997): Policy Paradox: The Art of the Political Decision Making. New York: W.W. Norton Press
- Titscher, S. – Meyer, M. – Wodak, R. – Vetter, E. (2003): Methods of Text and Discourse analysis. London: Sage Publications
- Tóth T. (2010): Miért nem állnak szóba egymással a diskurzusok? Elérhetőség: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/totht_miert_nem_allnak_szoba_egymással.htm Letöltve: 2013. március 28.
- Wendt, A. (1999): Social Theory of International Politics. New York: Columbia University Press
- Winch, P. (1958): The idea of a social science and its relation to philosophy. London: Routledge & Kegan Paul

A cikk beérkezett: 2013. 4. hó

Lektorai vélemény alapján véglegesítve: 2013. 5. hó